

BOGANMELDELSER

Jens Peter Christensen: Ministeransvar, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1997, ISBN 87-574-5841-3. 600 sider tekst med engelsk resumé på 6 sider. Disputats. Der har i Danmark i 90'erne været en særdeles livlig debat af spørgsmålet om ministrenes ansvar. Debatten hænger naturligvis sammen med den såkaldte Tamil-sag, der fandt sin afslutning ved Rigsrettens dom af 22.06.1995, gengivet i Ugeskrift for Retsvæsen 1995, s. 672, og en tjenestemandsbekendtgørelse senere afgørelse af sagen mod de i sagen mest belastede embedsmænd. Som måske bekendt blev den tidligere justitsminister dømt for forsættigt at have tilsidesat udlændingeloven ved at have forhindret, at herværende tamilere fik opfyldt deres lovhjemlede krav på familiesammenføring. Længe inden havde sagen kostet ham posten som justitsminister. Den forlod han dog på den nok specielt danske måde ved at blive "forfremmet" til Folketingets formand. En post, han senere også mistede på grund af sagen. Senere, men før Rigsrettens dom, medførte sagen som bekendt, at den borgerlige regering måtte gå af. Også departementcheferne i Justitsministeriet og i Statsministeriet faldt som følge af sagen. I et land som Danmark, hvor alle jurister i et halvt århundrede stort set har været enige om, at en rigsretssag var helt usandsynlig og alene den teoretiske basis for den forfatningsretlige afgrænsning af ministrenes stilling i statsstyret, må en sådan sag naturligvis medføre ganske alvorlige rystelser i den almindelige pragmatiske juridiske tankegang. I denne debat har forfatteren i hele perioden deltaget både særdeles aktivt og særdeles kvalificeret. Han er uddannet først som politolog, senere som jurist og blev i 1990 lic. jur. på en spændende afhandling med titlen Forfatningsretten og det levende liv. Netop dobbeltuddannelsen har givet ham en særlig indføring med de forfatningsretlige problemer, samtidig med at hans indlæg generelt har været præget af en meget høj grad af evne til at balancere mellem den formelle jura og den sunde fornuft. Regeringen nedsatte i sommeren 1994 et Udvalg vedrørende Undersøgelingsorganer. Udvalget skulle komme med forslag til, hvorledes man fremover kunne undersøge de politisk kontroversielle sager, der ofte indebærer spørgsmål om ministres ansvar. Forfatteren blev udpeget som medlem af udvalget. Udvalget afgav betænkning nr. 1315 i 1996. Forfatteren har således i vidt omfang udarbejdet afhandlingen sideløbende med dette udvalgsarbejde.

Forfatteren tager udgangspunkt i princippet om, at med magt må følge ansvar, og søger herefter i afhandlingen at belyse 3 spørgsmål: 1. Hvilket ansvar? 2. På hvilket grundlag? og 3. Hvorledes? Der er således tale om et meget omfattende emne dækkende både den materielle ret og de processuelle spørgsmål.

Efter en kort indledning bl.a. om forskellen på ministres politiske og retlige ansvar tager forfatteren s. 35 fat på ministeransvarets materielle grundlag og rækkevidde. Denne del fylder 370 sider og er klart afhandlingens væsentligste. På de første 25 sider behandles grundloven og ministeransvarlighedsloven. Behandlingen er i høj grad koncentreret om den historiske baggrund for de to regelsæt. Dernæst behandles over 50 sider de 5 rigsretssager, der hidtil har været, hvorefter forfatteren fra s. 117 til s. 356 gennemgår de "politiske administrative skandalesager", der har været undersøgt af kommissionsdomstole mv. Disse sager er i Danmark velkendte: Kjørboel-sagen, Kildeskattarhus-sagen, RF2-sagen mv. frem til Tamil-sagen. Formålet med denne meget omfattende gennemgang (220 sider) af hidtil undersøgte sager er primært at undersøge, "hvilke normer undersøgelsesorganerne har lagt til grund ved deres beskrivelse og vurdering af ministres embedsførelse". Også forudsætninger om embedsmændenes ansvar vil blive inddraget. Meget karakteristisk for forfatterens metode angives, at gennemgangen vil "give et konkret og levende indblik i de problemer vedrørende ministeransvarligheden, som i praksis har været fremtrædende". Forfatterens gennemgang af de 14

sager er i de fleste henseender forbilledlig. Der redegøres klart og forståeligt for sagerens indhold både juridisk og politisk. Fremstillingen begrænses dog langt fra til det refererende, men er i høj grad krydret med forfatterens egne synspunkter. Nogle vil muligvis finde dette problematisk i en disputats. Jeg må tilstå, at jeg netop finder, at forfatteren her udfolder sit uomtvistelige juridiske talent og desuden demonstrerer et befriende mod til at tage stilling til selv de mest kontroversielle sager. Det problematiske ved forfatterens metode er således efter min opfattelse ikke hans udførlige behandling af alle disse sager, men at han synes at mene, at han stort set alene på dette grundlag kan slutte sig til, hvad der gælder og bør gælde af materielle regler for ministres strafansvar. Det er således karakteristisk, at medens forfatteren som nævnt er meget grundig vedr. de enkelte sager og emnets historiske aspekter, er han stort set uinteressert i emnets forbindelse til den almindelige strafferet og straffeprocess. Endog i tilfælde, hvor denne åbenbart er relevant. I Danmark fik vi i 1984 en særlig regel i kommunestyrelseslovens § 61 c om strafansvar for kommunalpolitikere, der tilsidesætter deres tjenesteplichter.

Denne regel er kort berørt i en note s. 385, men ellers næppe nævnt. Forfatteren har således ikke fundet det værd at ofre tid på at analysere forholdet mellem strafansvar for landspolitikere og for lokalpolitikere. Det havde også været nærliggende at se på ansvaret for politikere i modsætning til andre. Den totale mangel på behandling af disse aspekter forklarede forfatteren under forsvaret med, at der ikke i Folketinget er nogen interesse for at sammenligne ministeransvar med strafansvar for kommunalpolitikere. Højesteret har i en sag vedr. strafansvar for lokalpolitikere udtrykkeligt taget stilling til politikeres ansvar for retsvildfarelser bi-bragt dem af deres embedsmænd, Ugeskrift for Retsvæsen 1993, side 482. Dommen er overset, selv om forfatteren senere i bogen foreslår, at rigsretssystemet ændres, så ministrene ikke skal dømmes af et blandet panel af Højesteretsdommere og folketingsvalgte dommere, men alene af Højesteretsdommere. Der er heller ikke i afhandlingen nogen behandling af reglerne for ministres ansvar i fremmed ret. Forfatteren synes i meget høj grad at bygge alene på sin egen gennemgang. De basale strafferetlige og straffeprocessuelle problemer behandles på et grundlag, der væsentligst består af litteratur fra jurastudiets bacheloruddannelse. Således anvendes alene 5 sider på at behandle spørgsmål om ministres tilregnelser og vildfarelserproblemerne. Behandlingen sker alene på grundlag af Waabens lærebog fra 1989 (ny udgave i 1993) og Hurwitz' lærebog fra 1952. Artikler som f.eks. Jørn Vestergaard, Offentligt ansatte lederes vildfarelse vedrørende tjenesteplichter, eller Waabens velkendte disputats, Det kriminelle forsæt, 1957, inddrages ikke her, selv om forfatteren anfører, at tilregnelser- og vildfarelserproblemer "må anses for at være af overordentlig stor praktisk relevans".

Selvinkrimineringsproblemerne har tiltaget sig stadig større interesse i den juridiske debat. Problemet er, om retssamfundet i første undersøgelsesfase kan pålægge NN udtale- og sandhedspligt, når reglerne i anden fase – straffesagen – foreskriver, at NN som sigtet/tiltalt ikke er pligtig til at udtale sig eller tale sandt. Problemstillingen eller væsentlige aspekter af den er behandlet overbevisende af Morten Eriksen i Lov og Rett 1995, s. 168, Om forholdet mellem stat og borger – noen bemærkninger til "selvinkrimineringsforbudet" i straffesaker. I Danmark har man tidligere antaget, at tjenestemænd i disciplinærsager havde udtale- og sandhedspligt, selv om forklaringerne kunne inkriminere dem selv. I en rapport af 2. februar 1995, Polititjenestemænds retsstilling i forbindelse med tjenstlige undersøgelser mv., antages polititjenestemændenes udtalepligt at være begrænset af selvinkrimineringsforbudet for en eventuel tjenestemandssag – blot der er risiko for et "retligt ansvar". Problemet er meget aktuelt i relation til ministres sandhedspligt. Da oppositionen fik mistanke om justitsministerens ulovlige stop for familiesammenføringer, forsøgte den at stille ham forskellige spørgsmål i

Folketinget for at få bevis for hans ulovligheder. Han afgav efter alt at dømme urigtige oplysninger. Spørgsmålet var derefter, om han både skulle tiltales for Rigsretten for sine ulovlige handlinger og for at have skjult dem med urigtige oplysninger over for Folketinget. Af procesøkonomiske grunde begrænsedes tiltalen til første spørgsmål, men Folketinget fastholdt øjensynligt principielt, at en minister kan straffes for både en strafbar handling og for at have løjet sig fra denne over for Folketinget. Forfatteren vælger s. 369-370 at tilslutte sig denne opfattelse med det lidt besynderlige argument, at en minister ikke har føje til at tro, at hans indrømmelse af en strafbar handling vil medføre rigsretstiltale. Besynderligt fordi spørgsmålet jo netop diskuteres i en sag, hvor det er besluttet at rejse sådan tiltale. Som forfatteren oplyser er jeg uenig. Dette er ikke mit kritikpunkt her, men derimod at forfatteren også på dette sted tager stilling alene ud fra sin sunde fornuft uden overhovedet at søge til faglitteraturen. Det må indrømmes ham, at mange jurister herhjemme er enig i hans betragtning. Men fritager det for en fagligt funderet stillingtagen?

Ud over ministerens retlige ansvar behandles også s. 517-536 ministrenes politiske ansvar. Forfatteren behandler her bl.a. spørgsmålet, om en minister bør kunne drages til ansvar for fejl i ministeriet, uden at der kan påvises subjektiv skyld. Om dette spørgsmål anføres s. 527: "Kravet om subjektiv tilregnelser er en fundamental bestanddel af vort almindelige moralsk-etiske tankegods. Vi vil ikke rette bebrejdelser mod en person, hvis vedkommende hverken har vidst eller burdet vide, hvad han gjorde, da han overtrådte normerne." Der er ikke i denne sammenhæng nogen forklaring på, hvorfor ministre har fået vedtaget regler om objektivt strafansvar. Der er heller ikke nogen analyse af, hvorfor vi har regler om ansvar for juridiske personer, og om der her foreligger hensyn, der kan være relevante. Nogle ser en af demokratiets gode sider deri, at de, der vedtager reglerne, selv skal overholde dem, og at de derfor kun vil vedtage regler, de også vil acceptere for sig selv.

Som nævnt er det forfatterens opfattelse, at sager om ministres strafansvar for deres embedsførelse ved en eventuel grundlovsændring bør henlægges til Højesteret. Som et af argumenterne herfor nævnes, at det stemmer bedst med Den Europæiske Menneskerettighedskonventions artikel 6 om strafferetsplejens uafhængighed og upartiskhed. Af en note s. 542 fremgår, at sager mod kommunalpolitikere, altså f.eks. Københavns overborgmester, er byretssager.

I sin gennemgang af tiltalerejsningen synes forfatteren s. 463 at antage, at Rigsretten kan tilsidesætte en tiltale, der er udtryk for politisk magtfordrejning. Forfatteren bruger 60 sider på afsnittet om tiltalerejsningen (s. 406-464), men nævner ingen straffeprocessuel litteratur, herunder hvorfor det allerede ved retsplejelovens givelse i 1919 klart blev besluttet, at der ikke skulle indføres en domstolsprøvelse af grundlaget for tiltalen. Jfr. Udkast til Lov om Strafferetsplejen. Udarbejdet af den ved allerhøjeste Reskript af 11. Maj 1892 nedsatte Proceskommission med Bemærkninger, 1899, sp. 140 f. Dette har siden været gældende dansk ret. Rigsretslovens § 77 indeholder en generel henvisning til retsplejeloven. Der er således ikke meget, der taler for, at Rigsretten har kompetence til at foretage den prøvelse, forfatteren gør så meget ud af at opstille kriterierne for. Problemet her er ikke kun formelt juridisk, men også af betydelig praktisk interesse. Hvis forfatteren havde ret i sin helt uunderbyggede tese om rigsretsprøvelse af, om tiltalen er udtryk for politisk chikane, ville enhver forsvarer i fremtidige rigsretssager vel næsten være nødt til at gøre dette gældende. Tiltalte vil i langt de fleste tilfælde anse tiltalen for udtryk for politisk chikane. Det kan under alle omstændigheder være farligt for en forsvarer at undlade at gøre dette gældende. Efter forfatterens mening kan en forsvarer altså fremtvinge en formalitetsafgørelse om dette spørgsmål. Skal Rigsretten kunne tage seriøs stilling til dette spørgsmål, kræves en betydelig bevisførelse. Problemet vil i praksis blive, om

der er bevismæssigt grundlag for tiltalen. Man vil altså få en slags prædom. Netop af disse grunde har vi ikke det system, forfatteren øjensynligt tror, at vi har. På dette sted kunne forfatteren have undgået et af de ganske få tilfælde, hvor hans egen sunde fornuft ikke er tilstrækkelig, ved blot at orientere sig i faglitteraturen.

Ovenfor er fremført kritik af behandlingen på flere områder. Sammenfattende kan denne kritik nok reduceres til, at forfatteren har valgt et så stort emne, at hverken han eller andre har ressourcer til at overholde de almindelige krav om faglitterære studier. Omvendt har forfatteren på baggrund af sine meget fornemme analyser af en lang række sager fået sit eget fundament for en fremstilling af hele området. Forfatteren kunne uden skade have begrænset fremstillingen til de materielle regler for ministeransvar. Selv dette emne er særdeles omfattende. Ingen bør dog være i tvivl om, at bogen er særdeles læseværdig. Det er glædeligt, at nogen har turdet skrive den form for disputats, og man kan kun håbe, at andre bliver animeret til at angribe andre lige så store emner. Disse fremstillinger mangler detaljerigdommen i de snævre afhandlinger, men giver til gengæld et helt andet overblik.

Gorm Toftegaard Nielsen
Aarhus Universitet

Francis Delpérée og Marc Verdussen (red.): La responsabilité pénale des ministres fédéraux, communautaires et régionaux, Bruxelles, 1997. 176 sider. Pris: 150 belgiske franc.
Bogen indeholder bidrag fra en række juridiske eksperter vedrørende indretningen og hensigtsmæssigheden af de strafferetlige ministeransvarssystemer i tre lande: Belgien, Frankrig og Italien. I bogen redegøres i den forbindelse for baggrunden for de eksisterende ansvarssystemer samt for de seneste, gennemgribende reformer i Italien (1989) og Frankrig (1993).

Jens Peter Christensen
Aarhus Universitet

Arild Hovland og Elisabet E. Storvoll: På rett kjøl? Ullersmoprojektet 1992- 1996. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. Rapport 1/97. 230 sider.
I slutningen af 1980'erne blev den 10 år gamle amerikanske film "Scared Straight" vist i dansk TV. Filmen følger 17 ungdomskriminelle ind i et statsfængsel, hvor en gruppe livstidsfanger på dramatisk vis fortæller dem om fængselslivets realiteter. I filmen fortælles, at denne konfrontation med fængselstilværelsen skræmmer 80-90% af de unge, så de ikke igen begår kriminalitet.

Filmen inspirerede til et tilsvarende projekt i Danmark. Projektet blev imidlertid kortvarigt, idet det allerede i 1990 ophørte, efter at det var blevet kritiseret.

I slutningen af 1991 kom ideen til Norge, hvor Ullersmo landsfængsel begyndte at arbejde med programmet. Her fik det en lidt længere levetid. Det blev først standset i 1997 – den dag, bogen, der her skal anmeldes, kom på gaden.

På rett kjøl? er en gennemgribende evaluering af Ullersmoprojektet. De to forskere, der står bag rapporten – Arild Hovland og Elisabet E. Storvoll – har interviewet repræsentanter fra fængselsvæsenet og fra Ullersmofængslet, indsatte, som deltager i konfrontationen i Ullersmofængslet, de børne- og ungdomsinstitutioner, der benytter sig af Ullersmoprojektet, samt endelig også de unge, der har deltaget i projektet. De har endvidere lavet deltagende

observationer ved at følge med nogle af de unge til konfrontationen i fængslet. Endelig er der foretaget grundige litteraturstudier vedrørende evalueringer af tilsvarende projekter i især USA.

Sigtet med den norske evaluering har dels været at undersøge, hvorledes fængselskonfrontationen virker på de unge, der udsættes for det, og dels mere alment at pege på muligheder for at påvirke kriminelt belastede unge.

Det teoretiske fundament for den behandling eller påvirkning, fængselskonfrontation repræsenterer, er svagt, siger forskerne. Det relaterer sig til den populære konsekvenspædagogiske linie og på antagelser om, at indblik i kriminalitetens skræmmende konsekvenser pludselig vil få den unge til at reflektere over sin adfærd. Forskerne påpeger, at Ullersmoprojektet primært er baseret på initiativtagernes ønske om konkret handling i forhold til de unge frem for indsigt i, hvorledes det er muligt at påvirke dem. Problemer med ungdomskriminalitet kan afføde magtesløshed, som søges imødegået ved handling. Handling kan i sig selv blive målet, ikke bare midlet, hvorfor det, man gør, bliver underordnet det, at man gør noget.

I undersøgelsen påvises en række konkrete problemer ved projektet. Lige som tilfældet var med det danske forsøg, er forudsætningen for det norske, at der skal være en opfølgning – efterbehandling – af fængselskonfrontationen. Det er imidlertid langt fra altid sket. Endvidere er der under selve konfrontationen forekommet episoder, som overskrider det tilladelige. F.eks. korporligheder mellem de indsatte og de unge. Generelt har der manglet tilstrækkelig kontrol med, hvad der egentlig er sket under fængselskonfrontationen, og projektets indhold har også hele tiden ændret karakter. Endelig påpeges – hvilket efter min vurdering er yderst væsentligt – at projektet givetvis er frygtskabende, men at det ikke er de unges erkendelse af, hvad deres liv kan føre til – nemlig fængsling – der skaber denne frygt, men derimod de bevidste og iscenesatte provokationer og hændelser under konfrontationen.

Der er ikke foretaget en egentlig effektevaluering af det norske projekt. Forskerne henholder sig i så henseende til den internationale forskning, som gennemgående har givet nedslående resultater. De fleste undersøgelser har således ikke kunnet påvise en positiv effekt af fængselskonfrontation. "Scared Straight"-filmens påstande er – midt sagt – overdrevne. Der er ganske vist enkelte undersøgelser, som har vist en positiv effekt, men samtidig er der også nogle, som påviser en negativ effekt. Dvs. en øget kriminalitet som følge af fængselskonfrontationen. En opfølgning af det danske forsøg viste, at kun 2 af 16 unge, som havde deltaget i projektet, holdt sig fra at begå kriminalitet. Flertallet havde begået ny kriminalitet allerede kort tid efter, at de havde været konfronteret med fængslet og fangerne.

Disse internationale erfaringer suppleres i den norske rapport med interviews med de unge om deres vurdering af konfrontationens værdi. Enkelte af de unge, der har deltaget, siger, det har haft en betydning for dem, men de fleste siger, at det ikke har haft en betydning. Det skyldes ikke, at projektet ikke har en frygtskabende effekt, men denne effekt fortager sig hurtigt. Desuden peges det på, at det, disse unge har behov for for at fremme den modningsproces, som også indebærer, at de holder op med at begå kriminalitet, er omsorg og tålmodighed. Altså noget, der står i grell modsætning til det, projektet sigter på. På baggrund af de internationale forskningserfaringer og disse interviews konkluderer forskerne, at Ullersmoprojektet ikke kan antages at have en forebyggende effekt på de unges kriminalitet.

Brugerinstitutionerne er mere positive over for projektet end de unge selv. Men – hævder forskerne – disse brugere har snarere en tro på projektets effekt end en veldokumenteret og sandsynliggjort viden herom. Endvidere kan der i enkelte tilfælde tales om en slags hævn fra brugerinstitutionernes side, når de sender unge i projektet, som vel at mærke principielt skal samtykke i deltagelse. Dette er med til at gøre forskerne betænkelige ved projektet.

Det eneste klare positive, forskerne finder ved projektet, er, at det tilsyneladende har en rehabiliterende betydning for de indsatte, der står for konfrontationen. De får en bedre afsoning via fællesskabet med de andre indsatte, der arbejder med projektet, og antagelig kan afsoningen også synes mere meningsfuld ved at give dem en oplevelse af at gøre nytte.

På trods af dette positive element slutter forskerne med at anbefale, at Ullersmoprojektet afvikles. Og som sagt indledningsvis, er denne anbefaling taget til efterretning. I den pressemeddelelse, der følger med bogen, står, at det norske justitsministerium tog initiativ til afvikling samme dag, som bogen blev lanceret.

Det er væsentligt at bide mærke i, at den vigtigste årsag til, at forskerne anbefaler projektet stoppet, ikke er effekten – eller mangel på samme – men derimod de etiske problemer, projektet vækker. Ullersmo repræsenterer den type projekter, som ildsjæle igangsætter. Ildsjælene er de entusiastiske idémagere, som er parat til at ofre al deres tid og energi for en bestemt idé. Til gengæld kan de være tilbøjelige til at være ukritiske over for ideens mulige problematiske sider, og de kan blive blinde i deres vurdering af effekten. Succesen er så at sige givet med ideens fødsel. *På rett kjøl?* viser, at så enkelt er det alligevel ikke. Desværre.

Projektet i Ullersmo repræsenterer også den type, der har en tilsyneladende udødelige overbevisningskraft. Fængselskonfrontation – afskrækkelse – indeholder elementer af en enkel, tillokkende, men forfejlet common sense forståelse af kriminalitet: “Hvis bare de ved, hvad det fører til, skal de nok lade være”. Mindre end en måned efter, at Ullersmo-rapporten udkom, kunne man i *The Times* (22. februar 1997) læse en artikel med overskriften: “Glimpse of prison hell cuts teenage reoffending by half”. Den evige jagt på vidundermidlet slutter aldrig, og gang på gang vil fængselskonfrontationen blive ‘opfundet’. De, der forsøger at modificere og dæmpe entusiasmen, fremstår let som bagstræberiske lyseslukkere.

Balancegangen er da også vanskelig. På den ene side er det vigtigt, at idrigdommen og engagementet får lov til at blomstre. På den anden side er det, som rapporten her understreger, også nødvendigt at sætte visse grænser for, hvilke type af aktiviteter der skal få lov at blomstre og udfolde sig.

På rett kjøl? er en grundig og afbalanceret rapport, hvis konklusioner hviler på et sikkert fundament. Især er jeg glad for den omfattende litteraturgennemgang. Øvrige dele af bogen kunne godt være skrevet lidt mere koncentreret og kortfattet. Men det er en biting. Bogen kan anbefales til alle, der interesserer sig for skræmmekampagner og lignende projekter. Samtidig kan det anbefales forfatterne at skrive en kort artikel, så resultaterne når ud til flere læsere.

Britta Kyvsgaard
Justitsministeriet

Anders Nyman & Börje Svensson: Boys – Sexual Abuse and Treatment, Jessica Kingsley Publishers, London and Bristol, Pennsylvania and Rädda Barnen 1997, ISBN 1 85302 491 0. Når man taler om seksuelt utnyttjende av barn är det ofta flickornas ställning som offer som betonas. I undersökningar och i statistik kan pojkarna förbli osynliga bl.a. därför att det är svårare för pojkar än för flickor att medge att de blivit sexuellt utnyttjade. Då utnyttjaren är en man kommer den homosexuella aspekten dessutom med i bilden, vilket gör situationen ännu svårare för pojkarna. I Sverige öppnade Rädda Barnen år 1990 en terapiklinik för pojkar som blivit sexuellt utnyttjade, eftersom man ansåg att pojkarna behöver en vårdform som är anpassad för dem. Författarna till boken som recenseras, psykologen Anders Nyman och

socialarbejderen, psykoterapeuten Börje Svensson har varit anknuten till kliniken allt sedan den grundades. Boken handlar om erfarenheterna från klinikens fem första år. Genom fall av sexuella övergrepp som vårdats vid kliniken får läsaren information om hurdana handlingar det kan vara fråga om, vilka symptom dessa kan ge uttryck för hos barn och hur man med terapi försökt hjälpa barnen. Författarna berättar med förankring i praktiken om sina metoder, som omfattar diskussions-, verksamhets- och lekterapi enskilt och i grupp. I boken redogörs, förutom för offren för övergreppen, också i en viss utsträckning för utnyttjarna och deras motiv. I debatten om sexuellt utnyttjande av barn har man diskuterat den delvis också kontroversiella frågan om pojkar som har utsatts för sexuella övergrepp löper en risk att själva bli utnyttjare. Utgående från iakttagelserna i arbetet svarar Nyman och Svensson jakande på frågan.

Boken behandlar i huvudsak sådana fall där terapin är avslutad och barnet har fått behövlig hjälp. I slutet av boken tar Nyman och Svensson även upp problem i själva terapiarbetet, bl.a. svårigheter att bemästra egna känslor, klienternas motivationsproblem och det svåra med att tolka barns signaler. Dessa avsnitt gav mig mest.

Boken är lättfattlig, deskriptiv och författarna håller sig på en konkret nivå, varför den väl tjänar som introduktion till temat. Eftersom boken tar upp många olika slags frågor är det förståeligt att det allmänna intrycket ter sig något ytligt; åtminstone jag hade frågor som förblev obesvarade. Det är uppenbart att författarna har mera att ge, och man får hoppas att de fortsätter med sitt arbete och skriver en bok, där t.ex. kausalitetssambanden mellan övergreppen och symptomen hos offren samt valet av terapimetod och de metodologiska teorierna dryftas mera ingående.

Anne Palonen

Lapplands universitet

Översatt från finska av JuK, VH Lenita Häggblom

Iben Melbye: Ramt, Høst og søn, 1997. 168 sider, 198 dkr. ISBN 87-14-19458.

Det sker omkring 150 gang årligt i Danmark. En bank bliver røvet og offentligheden informeres almindeligvis med en lille seddel på bankens indgangsdør: Lukket grundet røveri. Næste dag er sedlen væk, banken er åben igen og alt er ved det gamle og glemt. For alle os andre. Måske bemærker kunden knapt at en anden sidder ved kassen dagen efter.

Ramt er dermed næsten en hverdagshistorie. En lille historie om de mennesker der er berørt af et røveri – en tilfældig dag i en tilfældig bank: røveren, Thomas og bankens personale, især Kamilla, som er i den tætteste kontakt med røveren og som var den første der mødte ham, fordi hun åbnede denne tilfældige dag.

Iben Melbye har med sædvanlig grundighed researched nøje. Hun har talt med Thomas, med Kamilla og andre røveriramte og implicerede. Det er den måde Melbye arbejder på. Hun er nysgerrig som en borebille, god til at lytte, mærke og begribe og fordøjer så, med stor empati, det essentielle. Dermed bliver denne bog, som hendes øvrige, f.eks. *Elskede Anne* (1982) og *Moonie* (1988) overbevisende autentisk, et produkt, der placerer sig et udefinerligt sted mellem socialdokumentarismen og den psykologiske roman.

Melbyes historie balancerer mellem to indfaldsvinkler, røverens og ofrenes. Røveren Thomas begår sit første og nok sidste røveri, fordi han er kommet i spillgæld. Herved har han sat sine forældre i en vældig knibe, da de har kautioneret for ham på et lån. Han ved, da endnu en rykker kommer, at det vil betyde, at forældrene må sælge hvad de har. Thomas vil forsøge at

klare ærterne selv med røveriet. Som med så mange skæbner bag kriminalitet – også alvorlig kriminalitet – ligger der en historie, som Iben Melbye gør det muligt at begribe og endog føle en vis sympati overfor. Thomas er ikke et udyr, men et menneske i alvorlig uføre.

Denne, Thomas' beslutning, får konsekvenser for Kamilla – og for den sags skyld for alle berørte – langt ud over hvad Thomas og de fleste, der ikke kender til traumer og kriser hos voldsofre, kan forestille sig.

Kamilla lever et ganske upåfaldende, velfungerende, ung bankassistentens liv. På godt et kvarter stopper dette liv. Hun "kysser døden", med det kolde pistolløb for tindingen. I få minutter ved hun ikke om livet vil fortsætte, om hun skal møde kæresten igen, tale med bankkunder og hvad hun ellers kommer i tanke om.

Kamillas liv ommøbleres, som Melbye kalder det. Hvad der før var givet, f.eks. en vis triviell dagligdag, hendes selvoplevelse, tillid til andre mennesker går fløjten. Livet går i stå, går i stykker, alt forandres og forandrer betydning. Kamilla er ikke længere den samme. Det skræmmer hende og det forvirrer hendes omgivelser.

Tiden efter røveriet er krisepræget, med paranoide forestillinger, angst, aggressivitet, mistillid til andre, væmmelse ved berøring o.s.v. Forholdet til kæresten afbrydes ligesom venindeforhold forliser.

"Filmen" fra den dag kører på Kamillas indre nethinde. Røverens maskerede ansigt hvor kun øjnene anes bag hullerne, de hospitalshandskebeklædte hænder, de hvide løbesko, røverens få sætninger, hans stemme og hans lugt ... Kamilla forsøger at suicidere ved at kaste sig i vandet. Livet vender ved mødet med Thomas, røveren, der nu er fængslet. Kamilla fornemmer intuitivt, at det er nødvendigt at afmaskere det terroriserende monster. Hun vil se ansigtet, hænderne, tale med manden og forstå. Hun har noget på hjerte – desuden. Det bliver et bevæget møde for dem begge. For Thomas, for hvem Kamillas tilstedeværelse og ærinde med ét slag giver en forståelse for hvad han har gjort (udover det simple, at have begået kriminalitet) en indsigt om hvad et røveri påfører andre mennesker. Med denne indsigt følger smerten og skyldfølelsen. Han får sagt undskyld i en erkendelse af, at dette ikke rækker, men dog menneskeliggør en relation, der indtil da var ganske abstrakt. Og for Kamilla, for hvem Thomas nu bliver en person, med en historie og med følelser, bliver hendes paranoia og diffuse mistillid/angst retningsorienteret og konkretiseret. Kamilla kan efter dette møde igen trække vejret og langsomt begynde at tage fat på sit liv. Et andet liv aner man, mere reflekteret. "Der var gået hul på andre drømme og muligheder".

Bogen er på samme tidspunkt en meget lille historie og en meget vidtfavnende. Tiden inden selve røveriet, hvor Thomas har brudt ind i banken og kun venter på at Kamilla skal åbne, er Thomas' tid, hans psykologi. Hans angst, refleksioner og iagttagelser. Det kvarter røveriet tager er især Kamillas. Alting beskrives med stor psykologisk forståelse og indsigt, i en detaljrigdom, der kan virke enerverende og næsten ulidelig. Men sådan er sådanne minutter: tusindvis af tanker, et virvar af følelser, stort og småt, væsentligt og uvæsentligt, der vikler sig sammen.

Kamilla mister ikke livet, hun blev ikke slået eller snittet i – der er ingen ydre tegn på fysisk overlast. Ofre for voldtægt, forsøg på voldtægt og i det hele taget mennesker som har været i ekstrem livsfare eller har troet at de var det, bliver ofte mødt med udsagn som: "Heldigvis skete der ikke noget", eller med utålmodige forventninger: "Nu må du da snart være kommet over det." Men der skete noget. Kamilla og alle de andre der i nok så få sekunder eller minutter troede sig dødsens, blev ridset ubærligt i sjælen. Og det kan tage meget lang tid at komme sig over sådanne rids.

Derfor kalder jeg også historien för vidtfavnende. Den bidrager til offerpsykologien eller krisepsykologien, på en måde som såvel lægfolk som psykologer/læger kan blive klogere af.

Kamilla finder selv på at ville møde sin gerningsmand. Sagt på en anden måde, så vil hun havde konflikten tilbage, (jfr. Nils Christie: "Konflikt som eiendom" i Som folk flest, Chr. Ejlers' forlag, 1978) den konflikt som retssystemet har stjålet fra de implicerede, og dermed gjort abstrakt og umenneskelig. Hun vil tale med ham, tale ud og forsones. Forsones med ham, således at de indre dæmoner kan komme af vejen. Det heler hende.

Iben Melbye hævder selv at bogen ikke skal læses som et debatindlæg för indførelsen af konfliktråd i Danmark. (Konfliktråd er en lokal institution, der administrer en konfrontation, på frivillig basis, mellem gerningsmand og offer, mest kendt fra Norge). Men det er, ikke desto mindre, svært ikke at bruge Melbyes roman til forståelse af hvorfor også det danske retssystem burde indføre denne konfliktløsningsmodel som en permanent ordning – för de ofre og gerningspersoner der kan og vil et sådant møde.

Ida Koch

John Muncie & Eugene McLaughlin (red.): The Problem of Crime. London: Sage, 1996. 328 sidor. ISBN 0 7619 5005-2.

The Problem of Crime presenteras på omslaget som en text som använts i en kurs om brott, ordning och social kontroll på The Open University, Storbritanniens radiouniversitet. Boken är en antologi på över 300 sidor med sju kapitel skrivna av åtta författare. Den är rikt illustrerad och innehåller också efter varje avsnitt frågor för reflektion och examination.

Som titeln antyder är bokens utgångspunkt en kritisk och ifrågasättande syn på brottsbegreppet. Det konstruktivistiska perspektivet är också genomgående och en historisk ansats präglar nästan samtliga bidrag. Som tidigare framhållits påminns igen om att kriminologer uppfattade betydelsen av konstruktion och dekonstruktion långt innan detta blev postmodernt inom andra discipliner.

De sju kapitlen behandlar konstruktion och dekonstruktion av brott, brottslingen i detektivromanen, brott och ordning och historisk förändring, brott i staden, brott i familjen, ekonomisk brottslighet samt politisk brottslighet.

Som sig bör i en engelsk lärobok om brott i den konstruktivistiska traditionen inleds också denna med ett totalt ifrågasättande av den officiella kriminalstatistiken. Detta är något ansträngande. Naturligtvis skall nybörjare inom området bibringas en kritisk hållning till kriminalstatistiken och förstå den konstruktion som ligger bakom t. ex. serier över brottslighetens utveckling. Men frågan är om det är så angeläget att bibringa unga studenter uppfattningen att kriminalstatistiken är oanvändbar. Man avhänder sig härmed möjligheten att använda den mest systematiska och historiskt bäst täckande datakälla om brott och straff som står till forskningens förfogande.

Att författarna själva utbildats i denna statistikkritiska tradition märks bl. a. på referenserna. De utgörs av påtagligt gamla verk och nyare arbeten om kriminalstatistikens möjligheter saknas helt. Kanske upplevs kriminalstatistiken av många som något svårt och okänt, något som man kan slippa ta itu med genom att bara framhålla dess brister. Att den framstår som främmande kan möjligen också illustreras med en referens i ett av kapitlen. För att kunna säga att brottsligheten enligt den officiella statistiken ökat med ett visst antal procent hänvisar man med namn, årtal och sida till en annan forskare – som om hon likt en antropolog hittat detta svårtillgängliga fakta – i stället för att själv slå upp den officiella statistiken!

Boken hamnar också, genom att ha flera författare, i motsägelser vad gäller kriminalstatistikens användbarhet. I kapitlet om brott i historisk förändring tillgrips plötsligt 1700-talsstatistik för att illustrera stöldbrottslighetens samvariation med prisutvecklingen. Man lyckas heller inte undvika en inte ovanlig motsägelse bland politiskt radikala konstruktivister: arbetarklassbrott – subjektivt definierade, överklassbrott – objektivt existerande.

Denna kritik skall dock inte få skymma att flera av kapitlen har påtagliga kvaliteter. Kapitlet om detektivhistorier kan förefalla lite udda men visar sig vara ett pedagogiskt sätt att illustrera de varierande möjligheterna att beskriva brott, brottslingar och brottskontrollörer. Förskjutningarna är tydliga från de traditionella engelska historierna där den skarpsinnige detektiven löser det väl övervägda mordet i lantlig överklassmiljö, över den mer cyniske nordamerikanske privatdeckaren i halvkorrupta sällskap, till den desillusionerade polismannen som jagar galna massmördare i storstadens djungel.

I det kanske mest givande kapitlet, det om brott och stadsmiljö, är den historiska ansatsen central. Härigenom ges också instrument för förståelsen av rädslan för brott och kraven på lag och ordning i vår egen tid. Historiskt växlar synen på staden mellan de två polerna rolig och farlig. Under optimistiska perioder ser medelklassen brottsligheten som något övergående, under pessimistiska, som i dag, som något hotande. Staden förknippas då med den farliga underklassen och i kampen om stadsrummet ökar kraven på segregering och bortdrivning av de ordningsstörande. En liten poäng är här också framhållandet av staden som säte för den avancerade ekonomiska brottsligheten – något man mer sällan ser i den brottsekologiska traditionen.

Kapitlet om familjen handlar helt om risken att bli utsatt för våld i hemmet. Bilden av familjen som en farlig plats ställs mot den officiella av den goda och skyddande familjen. Härigenom problematiseras också den mer allmänna frågan om familjepolitiken och statens roll i det brottsförebyggande arbetet. Familjevåldet diskuteras också utifrån feministisk teori om makt och könsrelationer.

Kapitlet om brott och marknad har som främsta förtjänst att ekonomisk brottslighet ges ett ordentligt utrymme. Framställningen är dock inte särskilt analytisk och tillhandahåller inga direkta instrument för den student som är intresserad av att forska på området. Den historiska dimensionen är här också mindre framträdande. I den nuvarande allt tydligare utvecklingen mot marknadsekonomi blir en väsentlig fråga vilken typ av brottslighet denna marknad kan tänkas ge upphov till.

Bra för att det finns med är också det sista kapitlet om politisk brottslighet. Kapitlet söker dekonstruera begreppet terrorism och därmed förmedla en mer kritisk hållning till det allmänna sättet att använda termen. Det relativa i begreppet framträder än tydligare efter avsnittet om statsterrorism, dvs de övergrepp som staten riktar mot medborgare i det egna och i andra länder.

Detta avslutande kapitlet bygger på material från flera länder. Härvid skiljer det sig från de övriga kapitlen som, med undantag för några hänvisningar till USA, helt bygger på material från Storbritannien. Att basera en introduktionsbok om brott och kontroll på situationen i det egna landet har absolut en poäng. Att så gott som helt utelämnat referenser till Europa och andra världsdelar ger dock ett något etnocentriskt intryck.

Henrik Tham

Kriminologiska institutionen
Stockholms universitet

Thorsten Cars: Mutbrott, bestickning och korruptiv marknadsföring. Institutet mot mutor – skrift nr 4. Juristförlaget. Stockholm 1996. 305 s.

Författaren, ordförande i Institutet mot mutor, har tidigare skrivit om samma tema bl.a. i sin bok "Mutor och bestickning", som har utkommit i flera upplagor. Det verk som nu recenserats är inte en ny upplaga av den gamla boken, utan det är fråga om ett nytt, betydligt mer omfattande arbete "med väsentligt höjd ambitionsnivå" – för att citera författaren. Det oaktat har Cars lyckats med att framföra sin sak på ett sätt som enligt mitt förmenande också är begripligt för andra än jurister.

I den centralaste delen av boken (s. 15-121) redogör Cars bl.a. för syftet med lagreglerna om korruption samt analyserar innehållet i de begrepp (såsom "muta" och "för tjänsteutövningen") som används i lagen. Till boken har dessutom bifogats lagtexterna i fråga, vissa myndighetsrekommendationer och -anvisningar samt ett stort antal rättsfallsreferat m.m.

Cars betonar helt riktigt att det som nämns i enskilda delar av boken inte får lösryckas ur sitt sammanhang, utan skall bedömas i relation till det som framgår annanstans. Trots detta försvarar framställningssättet väl sin plats: om man t.ex. i ett konkret fall hävdar att en gåva har sin grund i ett vänskapsförhållande mellan gåvogivaren och gåvotagaren, kan man med hjälp av Cars bok enkelt finna de synpunkter som är relevanta vid bedömningen av ett sådant argument. Det omfattande sakregistret i slutet av boken höjer också bokens användbarhet i detta hänseende.

Cars framställning ger vid handen att de svenska bestickningsreglerna i stor utsträckning motsvarar den finska lagstiftningen – så som jag själv har tolkat den. Det oaktat finns det också betydande skillnader. I motsats till situationen i Sverige finns det i Finland fortfarande specialstadganden om tjänstemäns tjänstebrott, inklusive stadganden om givande och tagande av muta. I huvudsak gäller stadgandena visserligen också offentligt anställda arbetstagare. I Finland finns dessutom särskilda bestämmelser om givande och tagande av muta i näringsverksamhet.

I Sverige kan riksdagsledamöter dömas för tagande av muta, vilket inte är fallet i Finland. Cars redogör för två fall där frågan har aktualiserats. I det ena fallet förkastades åtalet, i det andra väcktes aldrig något åtal. Fallen visar enligt min mening att riksdagsledamöterna trots allt intar en särställning: ansvaret konkretiseras faktiskt inte lätt. En arbetsgrupp som tillsattes av riksdagens talman utredde problemkomplexet år 1995. Cars behandlar arbetsgruppens förslag, enligt vilket bl.a. över 1500 kronors donationer till riksdagsledamöter (samt donatorerna) skall registreras. Trots att idén inte realiserades, måste man lyfta på hatten för att saken över huvud taget dryftas seriöst. Tanken att införa ett dylikt register i Finland skulle troligen genast och på det skarpaste fördömas av det stora flertalet riksdagsledamöter.

I sin tolkning av tjänsteutövningskriterierna skriver Cars att "sambandet mellan mutan och arbets- eller uppdragstagarens tjänsteutövning behöver endast bestå i att givaren och mottagaren har eller har haft kontakt med varandra i tjänsten eller kan antas få sådan kontakt med varandra". Det förefaller som ett ganska strikt ställningstagande. Enligt min tolkning uppfylls det i lagen nämnda tjänsteutövningskravet först när det kan hävdas att en förmån t.ex. givits *på grund* av de påverkningsmöjligheter mottagaren har i sitt anställningsförhållande. I praktiken kan man söka vägledning genom att fråga: Skulle förmånen ha givits, om mottagaren inte hade haft de påverkningsmöjligheter han de facto hade?

I boken tar Cars dessutom upp påföljderna för bestickning, också de civilrättsliga. Bl.a. frågan om skadeståndsskyldigheten för dem som varit delaktiga i brotten är intressant.

Cars framställning om bestickning i internationella förhållanden i kap. 9 är mycket fängslande. Det är ett erkänt faktum att bestickning är vedertagen praxis i många länder, trots

att beteendet eventuellt rent formellt är straffbart. Cars konstaterar bl.a. att om en svensk mutar en utlänning utomlands, kan den förstnämnda åtalas i Sverige bara ifall en överordnad till den mutade framställer begäran om väckande av åtal för brottet hos en svensk åklagare – vilket är tämligen osannolikt – eller om åklagaren anser att väckande av åtal är påkallat från allmän synpunkt.

Vissa av de lagberedningsarbeten som Cars redogör för, och vars ställningstaganden han förefaller att i huvudsak omfatta, ger egentligen uttryck för tanken att man skall ta seden dit man kommer. Från allmän synpunkt är det följaktligen inte i regel befogat att väcka åtal, om det inte föreligger en utländsk åtalsbegäran. Det är med andra ord inte möjligt och inte heller särskilt förnuftigt att ett litet land som Sverige påtar sig rollen av världssamvete genom att lagföra samtliga korruptionsbrott som de egna medborgarna begår utomlands. Det är ord och inga visor, men man kan naturligtvis fråga sig om inte en sådan inställning går stick i stäv mot de internationella strävandena att skära ned korruptionen.

En del av den rättspraxis som Cars relaterar inger likaså betänkligheter. Det gäller framför allt rätten för svenska företaget att göra avdrag i beskattningen för mutor som de har givit utländska mottagare utomlands. Flagrantast kommer denna praxis fram i de fall där avdrag har förvägrats med motivering att den skattskyldiga *inte* kunnat styrka att de påstådda mutorna någonsin givits!

I övrigt kan man notera att ett stort antal av rättsfallen gäller t.ex. hemsamariter som har dömts för tagande av muta sedan de testamentariskt har fått motta egendom av äldre som de bistått i tjänsten. Det torde knappast finnas några liknande fall i finsk rättspraxis. Cars redogör vidare för fall där representanter för byggnadsföretag eller varuleverantörer har mutat personer som i kommunerna fattar anskaffningsbeslut eller förbereder dem. Också dessa fall är mycket ovanliga vid de finska domstolarna. Med tanke på att det finska samhället i så hög grad liknar det svenska är det svårt att tro att antalet dylika brott vore så mycket mindre här än i Sverige.

Pekka Viljanen

Åbo universitet

Översatt från finska av JuK, VH Lenita Häggblom

Jørgen Jochimsen, Morten Fabian, Jørn Holmann Hansen & Kaspar Linkis: Domme i kriminelle sager 1996. GadJura, København 1997. ISBN 87-607-0433-0. 259 s.

Tiderna går hurtigere. Indtil 1962 udkom denne domsoversigt hvert 10ende år; indtil 1982 hvert 5te år; så ét 4 års bind, efterfulgt af nogle 3 års, og nu er det blevet en årlig publikation. Værket er en anvendelig nøgle til dansk retspraxis. Det indeholder alle domsresumeeer fra den vigtigste domssamling, *Ugeskrift for Retsvæsen*. Derudover indeholder den de domme, som anklagemyndigheden finder særligt interessante og publicerer i korte sammendrag i *Fuldmægtigen*. Derimod orienteres brugerne ikke om den tilsvarende selektion fra forsvarerside, *Meddelelser fra Landsforeningen af beskikkede advokater*, til trods for, at dette kun ville forøge bogens omfang med ganske få sider. Den indeholder heller ingen domsresumeeer fra specialsamlingerne, f.eks. af skatteretlige domme og miljødomme. Det har som en praktisk konsekvens, at vigtige præjudikater vedrørende strafferettens almindelige del, som er blevet afgjort i en sådan sag, næsten altid overses såvel af teori som praksis. Det ville heller ikke koste meget arbejde og papir at rette op denne mangel.

I hvilket omfang en dom skal nævnes i forbindelse med straffelovens almindelige del kan altid diskuteres. Jeg ville nok have nævnt flere. Man kunne f.eks. have nævnt FM 1996.37 og FM 1996.112 ved straffelovens §1.

Man burde endvidere overveje at sætte paragrafteksterne med fed skrift. Det ville lette den hurtige orientering.

Vagn Greve

Albin Eser & Barbara Huber (Hrsg.): Strafrechtsentwicklung in Europa 5.1. Landesberichte 1993/1996 über Gesetzgebung, Rechtsprechung und Litteratur. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg i. Br. 1997. ISBN 3-86113-965-0. xiii + 840 s. DM 49,00.

Endnu et bind i denne uundværlige serie er udkommet. Det dækker Tyskland, Finland (ved Dan Frände og Ari-Matti Nuutila), Irland, Litauen, Norge (ved Erling Johannes Husabø og Asbjørn Strandbakken), Polen, Sverige (ved Karin Cornils og Bettina Schütz-Gärdén), Schweiz, Spanien og Tyrkiet. Intet andet sted får man så let så megen information for så få penge. Nu venter vi blot på et kumulativt register.

Vagn Greve

Ny litteratur

Hans Adserballe: Etik i psykiatrien. Praxis og principper. Munksgaard, København 1997. ISBN 87-16-12089-2. 238 s. 245,00 d.kr.

Jørn Andersen: Narkotikakriminalitet. Dommerforeningens domsoversigter. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København 1997.

Flemming Balvig: En rundrejse i voldens nutidshistorie. Det kriminalpræventive Råd, København 1997. ISBN 87-88789-18-7. 22 s. (Særtryk fra Kriminalistisk Årbog 1996).

Jan Georg Christophersen: Bestiktelser og utpressing i norsk utenriks skipsfart – fortalt fra innsiden. Norges forskningsråd, Oslo 1997. ISBN 82-12-01009-0. 72 s.

Karin Cornils & Vagn Greve: Das Dänische Strafgesetz. Straffeloven. Sammlung ausländischer Strafgesetzbücher in deutscher Übersetzung Band 107. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg i.Br. 1997. ISBN 3-86113-955-3. 167 s.

Peter Ege: Stofmisbrug. Baggrund, konsekvenser, behandling. Hans Reitzels Forlag, København 1997. 140 s.

Jens Evald m.fl.: Idræt & Jura. Nyt Juridisk Forlag, København 1997. ISBN 87-89319-31-1. 163 s. (Heri Idrættens tvistbehandling (s. 41-56) og Straf og idræt (s. 91-100)).

Liv Finstad & Cecilie Høigård (Red.): Kriminologi. Pax Forlag, Oslo 1997. 418 s. ISBN 82-530-1835-5.

Folketingets Ombudsmands beretning for året 1996. Schultz, København 1997. ISSN 0418-6486. 594 s.